

Book Review: *Sociology and Understanding Iranian Society: The Perspective of Proper Configuration Between Civil Society, State, and Economy*

Mojtaba Eslami^{1,*}

1. Department of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran.

* Corresponding author: Mojtaba Eslami. Email: mojtabaeslami@khu.ac.ir

Perspective: Book Review

Abstract

Hamzeh Nozari's (2021) book, *Sociology and Understanding Iranian Society: The Perspective of Proper Configuration Between Civil Society, State, and Economy*, attempts to move beyond the traditional dichotomies of "less state–more market" and "Iranian despotism." Instead, it proposes a model based on a "proper configuration" among the three institutions of state, market, and civil society. This review critically evaluates the explanatory power and practical feasibility of this proposed framework in light of the historical and structural realities of contemporary Iran. Employing a descriptive-analytical method with a critical approach, this paper examines the book's structural organization, theoretical foundations, and historical applications. While the book achieves significant theoretical progress by emphasizing the role of civil society, it exhibits notable limitations: the absence of a coherent historical analysis of the Pahlavi and post-revolutionary eras, an ahistorical critique of Mossadegh's government, and ambiguity regarding the practical implications of its framework. Furthermore, the author's proposed alternative (radical democracy) suffers from an "institutional void" analysis and an epistemic blindness toward material power relations. The principal merit of the book lies in opening new theoretical horizons for re-examining the relationships among the state, market, and civil society. However, due to the lack of a grounded historical analysis and an actionable roadmap, the book's core argument remains at the level of an abstract ideal; a matter that itself represents one of the most significant obstacles to "directed social change" in contemporary Iran.

Keywords: Civil Society, Economic Sociology, Marketism, Radical Democracy, Statism.

Received: 08 February 2026

Accepted: 27 May 2026

Citation: Eslami, M. (2026). Book Review: *Sociology and understanding Iranian society: The perspective of proper configuration between civil society, state, and economy*. *Journal of Social Continuity and Change*, 5(3), 1380. <https://doi.org/10.22034/JSCC.2026.24306.1380>

Extended Abstract

Introduction

Hamzeh Nozari's (2021) book, *Sociology and Understanding Iranian Society: The Perspective of Proper Configuration Between Civil Society, State, and Economy*, seeks to transcend the prevailing analytical dichotomy in Iranian underdevelopment studies—namely, "less state–more market" on the one hand and "Iranian despotism" on the other—by proposing a third framework. Emphasizing "relational thinking" and rejecting essentialism in social analysis, the author argues that without examining the configuration and dynamic interplay among the three institutions of civil society, state, and market, neither a comprehensive understanding of Iranian society nor a sustainable development strategy can be achieved. The primary question of this review is whether this "proper configuration" functions merely as a normative ideal or whether it can serve as a robust analytical tool for understanding the structural barriers to development in Iran. Accordingly, this article critically evaluates the explanatory power and practical feasibility of Nozari's model in confronting the historical and structural realities of contemporary Iran.

Findings

The findings of this critical review fall into three main axes:

First, the book represents a significant theoretical contribution through its emphasis on the central role of civil society. By critiquing the two dominant paradigms, Nozari demonstrates that both suffer from a form of essentialism while neglecting relational dynamics among the state, market, and civil society. The incorporation of perspectives from Fligstein, Dobbin, Campbell, and other new institutionalist theorists offers valuable educational insights. Moreover, the author's conceptualization of a "legitimate civil society"—distinguishing it from generalized and romanticized notions—provides a more rigorous analytical framing.

Second, the book exhibits substantial limitations in its historical analysis. In Chapter 5, the author focuses exclusively on the Constitutional Revolution, foregoing a contextualized and coherent analysis of the First and Second Pahlavi eras as well as the post-revolutionary period. Regarding the Pahlavi era, the state is reduced to a "powerful state" representing the failure of the Constitutional movement, without analytically exploring the distinct complexities of its developmental trajectory (such as the non-oil economy of the First Pahlavi versus the rentier economy of the Second Pahlavi). Regarding the post-revolutionary era, despite noting constraints on civil society, no endogenous analysis of the neo-feudal situation or the rentier state is provided—a notable gap given Nozari's previous work (*Another Discourse of Development in Iran*, 2015/1394), which analyzed post-revolutionary

development strategies. Furthermore, the critique of Mossadegh's government (pp. 83–84) is profoundly ahistorical. The author evaluates Mossadegh's administration against an abstract criterion of the "necessity of a strong civil society," overlooking the historical reality that a government overthrown by a foreign-backed coup on August 19, 1953 (28 Mordad 1332) had virtually no structural opportunity to "reduce bureaucracy" or "strengthen civil society."

Third, the "proper configuration" model and the author's proposed alternative—Laclau and Mouffe's radical democracy—suffer from operational ambiguity. The book provides neither concrete empirical examples of states achieving such a configuration nor an actionable roadmap for Iran's transition. Moreover, Laclau and Mouffe's framework faces two fundamental critiques: Mouzelis (1988) demonstrates that it collapses the distinction between institution and agent, analyzing political action within an "institutional void"; Jal (2024) argues that rather than illuminating progressive movements, the theory has frequently served as an apology for right-wing populist movements grounded in messianic theology, displaying "epistemic blindness" toward material power relations and the distinct socio-historical realities of non-Western societies.

Conclusion and Discussion

The principal merit of *Sociology and Understanding Iranian Society* lies not in delivering an operational model for development policy, but in opening a novel theoretical horizon for re-examining the triadic relationship among the state, market, and civil society in Iranian sociology. Nozari correctly demonstrates that balanced development is unattainable without accounting for these three pillars, marking an important theoretical advancement. The book's core thesis, however, remains an abstract ideal lacking a practical roadmap, primarily because the proposed framework suffers from historical shallowness and theoretical over-reliance on a highly abstract and contested model (i.e., Laclau and Mouffe's radical democracy). While the book marks a crucial step in transcending simplistic state–market dichotomies, transforming it into a guiding framework for development policy requires substantial theoretical and historical grounding. Thus, its principal contribution lies in initiating a new line of questioning rather than providing definitive answers.

Ethical Considerations

Compliance with Ethical Guidelines

All ethical considerations, including citation accuracy, trustworthiness, and respect for intellectual property, have been taken into account by the author. As this critical review relies

exclusively on published literature and involved no human participants, formal institutional ethical approval was not required.

Acknowledgments

The author would like to express sincere gratitude to Dr. Hamzeh Nozari, who opened the door to this critique through his teaching, whose classroom lectures and academic insights inspired the conceptualisation of this review.

Funding

This research received no external financial support or funding.

Authors' Contributions

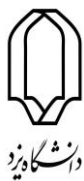
Not applicable.

Conflicts of Interest

The author declared no competing interests.

Author's ORCID

Mojtaba Eslami: <https://orcid.org/0000-0002-5466-9477>

معرفی و نقد کتاب «جامعه‌شناسی و فهم جامعه ایران؛ دیدگاه آرایش مناسب بین جامعه مدنی، دولت و اقتصاد»

مجتبی اسلامی^{۱*}

۱- گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: مجتبی اسلامی. یارنامه: mojtabaeslami@khu.ac.ir

دیدگاه: مرور و نقد کتاب

چکیده

کتاب «جامعه‌شناسی و فهم جامعه ایران؛ دیدگاه آرایش مناسب بین جامعه مدنی، دولت و اقتصاد» اثر حمزه نوذری، تلاشی است برای عبور از دوگانه «دولت کمتر-بازار بیشتر» و «استبداد ایرانی» و ارائه الگویی مبتنی بر «آرایش مناسب» میان سه نهاد جامعه مدنی، دولت و بازار. هدف این نقد، ارزیابی انتقادی قابلیت توضیح‌دهندگی و امکان‌پذیری عملی این الگو در مواجهه با واقعیت‌های تاریخی و ساختاری ایران معاصر است. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد انتقادی، ساختار، مبانی نظری و کاربردهای تاریخی کتاب را بررسی کرده است. کتاب از حیث صورت‌بندی نظری و تأکید بر نقش جامعه مدنی دستاورد قابل توجهی دارد، اما با خلأهای جدی مواجه است: عدم تحلیل تاریخی منسجم از دوره‌های پهلوی و پس از انقلاب، نقد غیرتاریخی به دولت مصدق، و ابهام در دلالت‌های عملی مدل. راه‌حل جایگزین نویسنده (دموکراسی رادیکال) نیز به نقد «تحلیل در خلأ نهادی» و «کوری معرفتی» نسبت به روابط مادی قدرت دچار است. ارزش کتاب در گشودن افق نظری تازه برای پرسش‌گری درباره رابطه دولت، بازار و جامعه مدنی است، اما نبود تحلیل تاریخی بسترمند و فقدان نقشه راه، مدعای اصلی کتاب را در سطح یک آرمان انتزاعی باقی می‌گذارد؛ امری که خود نشان‌دهنده یکی از مهم‌ترین موانع «تغییر اجتماعی مسیردار» در ایران معاصر است.

واژگان کلیدی: بازارگرایی، جامعه‌شناسی اقتصادی، جامعه مدنی، دموکراسی رادیکال، دولت‌گرایی.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۹

ارجاع: اسلامی، مجتبی. (۱۴۰۵). معرفی و نقد کتاب: «جامعه‌شناسی و فهم جامعه ایران؛ دیدگاه آرایش مناسب بین جامعه مدنی، دولت و اقتصاد». تداوم و

تغییر اجتماعی، ۵(۳)، ۱۳۸۰. <https://doi.org/10.22034/JSCC.2026.24306.1380>

مقدمه و بیان مسأله

کتاب «جامعه‌شناسی و فهم جامعه ایران؛ دیدگاه آرایش مناسب بین جامعه مدنی، دولت و اقتصاد» که در این نقد به اختصار «آرایش مناسب» نامیده می‌شود، اثری از دکتر حمزه نوذری، دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی تهران است که نخستین بار در سال ۱۴۰۰ منتشر شده و در ویراست جدید آن در همان سال، فصل ششم نیز به کتاب افزوده شده است. این کتاب در متن بحران‌های مفهومی و نظری علوم اجتماعی ایران، می‌کوشد با اتکا به سنت جامعه‌شناسی و بهره‌گیری از ترکیبی از متفکران کلاسیک و معاصر، چارچوبی بدیل برای فهم جامعه ایران و مسئله توسعه ارائه کند؛ چارچوبی که نویسنده آن را «آرایش مناسب» میان سه حوزه کلیدی جامعه مدنی، دولت و اقتصاد (بازار) می‌نامد. این کتاب از جمله آثاری است که می‌کوشد با عبور از دوگانه «دولت کمتر-بازار بیشتر» و «استبداد ایرانی»، الگوی سومی به نام «آرایش مناسب» را برای تحلیل رابطه سه گانه جامعه مدنی، دولت و بازار در ایران ارائه دهد. اما پرسشی که این نقد بر آن استوار می‌شود، نه اعتبار صوری این الگو در سطح نظری، بلکه قابلیت توضیح‌دهندگی و امکان‌پذیری عملی آن در مواجهه با واقعیت‌های تاریخی و ساختاری ایران معاصر است. به بیان دیگر، آیا «آرایش مناسب» صرفاً یک چارچوب هنجاری آرمانی باقی می‌ماند یا می‌تواند به مثابه ابزاری تحلیلی برای فهم موانع توسعه در ایران عمل کند؟ هدف این نقد، ارزیابی میزان موفقیت کتاب در پاسخ به این پرسش بنیادین و نیز شناسایی کاستی‌های آن در زمینه تبیین تاریخی و عملیاتی‌سازی مدل پیشنهادی است.

نویسنده در مقدمه کتاب به صراحت اعلام می‌کند که قصد دارد دو رویکرد تأثیرگذار در تبیین جامعه ایران، یعنی رویکرد «دولت کمتر-بازار بیشتر» و رویکرد «استبداد ایرانی» را به چالش بکشد و نشان دهد که هر دو در فهم جامعه ایران و ارائه راهحل برای مسائل آن به خطا رفته‌اند (نوذری، ۱۴۰۰: ۹). رویکرد نخست، راه نجات را در گسترش بازار آزاد و تقلیل نقش دولت می‌بیند و رویکرد دوم، خروج از بن‌بست تاریخی را در استقرار یک «دولت ملی دموکراتیک» جست‌وجو می‌کند. نوذری در برابر این دو سنت فکری، مدعی است که بدون توجه به آرایش و نسبت میان جامعه مدنی، دولت و بازار، هیچ فهم پویایی از جامعه ایران و هیچ نسخه پایدار توسعه‌ای به دست نخواهد آمد. نویسنده در این کتاب می‌خواهد نشان بدهد که آرایش مناسب بین جامعه مدنی، دولت و اقتصاد (بازار) چگونه است؟ چرا مدام نیازمند بازاندیشی در آرایش متفاوت بین این سه عرصه هستیم؟ و چگونه باید به آن دست یافت؟.

محور اصلی تأمل نویسنده، اتخاذ یک «تفکر رابطه‌ای» و فاصله گرفتن از ذات‌گرایی است؛ به تعبیر او، تحلیل رابطه‌ای «رشته هدایت‌گر» جامعه‌شناسی است و نقطه تمایز آن در برابر دیدگاه‌های ذات‌گرایانه (نوذری، ۱۴۰۰: ۱۱). از این منظر، دولت، بازار و جامعه مدنی نه جوهرها و موجودیت‌های ثابت، بلکه حوزه‌هایی هستند که در مناسبات متغیر تاریخی و گفتگمانی شکل می‌گیرند و تداوم می‌یابند. «آرایش مناسب» دقیقاً به این معناست: هیچ یک از این سه حوزه به‌تنهایی اصل و معیار نیست، بلکه نسبت‌ها، موازنه‌ها و نحوه «حک‌شدگی» متقابل آنهاست که وضعیت یک جامعه را رقم می‌زند.

انتخاب این کتاب برای معرفی و نقد، از این جهت است که هم به یکی از بنیادی‌ترین مباحث علوم اجتماعی ایران، یعنی رابطه دولت، جامعه مدنی و بازار در فرایند توسعه می‌پردازد و هم در بستری قرار دارد که مناقشات نظری و سیاست‌گذاری توسعه در ایران را تحت تأثیر قرار داده است. هر یک از دو رویکرد مورد نقد کتاب، پیشینه‌ای طولانی در فضای فکری و آکادمیک ایران داشته‌اند و صورت‌بندی‌های آنها در دهه‌های اخیر بر برنامه‌های اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی تأثیر گذاشته و زمینه جدل‌های نظری و سیاستی گسترده‌ای را فراهم کرده است. از این رو، کتاب «آرایش مناسب» به‌طور ضمنی در گفت‌وگویی انتقادی با ادبیات موجود توسعه در ایران قرار می‌گیرد و تلاش می‌کند از سطح تقابل دولت‌گرایی/بازارگرایی فراتر رود و جامعه مدنی را به‌مثابه مؤلفه‌ای تعیین‌کننده وارد بازی کند.

از سوی دیگر، کتاب واجد نوعی افق آینده‌نگرانه است. نوذری می‌کوشد چشم‌اندازی هنجاری برای توسعه آینده ایران ترسیم کند؛ چشم‌اندازی که در آن به عقیده نویسنده کتاب، آرایش میان جامعه مدنی، دولت و بازار دائماً نیازمند بازاندیشی است و هیچ الگویی را نمی‌توان نسخه نهایی و ثابت تلقی کرد؛ حتی در جوامع پیشرفته‌ای چون ایالات متحده، فرانسه، بریتانیا و آلمان نیز آرایش واحد و ثابتی میان این سه عرصه وجود ندارد، بلکه هر کدام شکل خاص خود را از موازنه و تعامل میان آنها تجربه کرده‌اند.

بر این اساس، کتاب «آرایش مناسب» را می‌توان تلاشی برای ساختن یک چارچوب نظری-هنجاری دانست که هم به ادبیات کلاسیک و معاصر جامعه‌شناسی تکیه دارد و هم دغدغه فهم وضعیت خاص ایران را در سر می‌پرورد؛ هرچند، همان‌گونه که در ادامه نشان داده خواهد شد، این دغدغه دوم در سطح تاریخی و انضمامی به‌طور کامل محقق نمی‌شود و خود به یکی از نقاط ضعف مهم اثر بدل می‌گردد.

یافته‌ها

(۱) معرفی و ساختار کلی کتاب

کتاب در ویراست جدید خود مشتمل بر شش فصل است. فصل‌های اول و دوم به‌نوعی بیان مسئله اصلی کتاب از خلال مواجهه با دو رویکرد غالب در تبیین جامعه ایران هستند؛ رویکرد «دولت کمتر-بازار بیشتر» از یک‌سو و رویکرد «استبداد ایرانی» از سوی دیگر. در این دو فصل، نویسنده با تمرکز بر متفکران ایرانی برجسته هر رویکرد، نشان می‌دهد که چگونه هر یک از این سنت‌ها نتوانسته‌اند به‌درستی آرایش میان جامعه مدنی، دولت و بازار را صورت‌بندی کنند و حتی بدان توجهی داشته باشند.

در ادامه، کتاب از سطح بحث‌های مشخصاً ایرانی فاصله می‌گیرد و در فصل سوم به بررسی آرای متفکران برجسته علوم اجتماعی غربی درباره رابطه جامعه مدنی، دولت و بازار می‌پردازد. فصل چهارم با عنوان «مبانی دیدگاه آرایش‌های مختلف بین جامعه مدنی، دولت و اقتصاد (بازار)» به صورت‌بندی نظری دیدگاه «آرایش» اختصاص دارد و می‌کوشد با بهره‌گیری از مفاهیمی چون اقتصاد سیاسی مارکس^۱، قدرت فوکو^۲، کنش بوردیو^۳ و غیره، هسته مفهومی نظریه مورد دفاع نویسنده را روشن کند. فصل پنجم، به‌منزله یک مطالعه موردی تاریخی، انقلاب مشروطه را به‌عنوان نمونه‌ای از آرایش خاص میان سه حوزه مورد بحث تحلیل می‌کند و در فصل ششم، نویسنده مستقیماً به مفهوم جامعه مدنی، حدود و ثغور آن و نسبت آن با دولت و بازار می‌پردازد و بر تمایز میان «جامعه مدنی» به‌معنای عام و «جامعه مدنی مشروع» تأکید می‌گذارد.

این آرایش فصول، همان‌گونه که در بخش «نقاط ضعف» به تفصیل خواهد آمد، از حیث نظم نظری و آموزشی، محل تأمل است؛ به‌ویژه آنکه فصل‌هایی که ماهیت «کلیات نظری و مفهومی» دارند (فصل چهارم و فصل ششم) در میانه و انتهای کتاب قرار گرفته و بحث‌های خاص‌تر (فصل‌های اول و دوم) بر آنها مقدم شده‌اند. با این حال، می‌توان گفت که در مجموع، ساختار کتاب با حرکت از نقد دو رویکرد مسلط، به سمت صورت‌بندی چارچوب رابطه‌ای خود نویسنده پیش می‌رود و در این مسیر، هم از ادبیات نظری کلاسیک و معاصر استفاده می‌کند و هم از یک نمونه تاریخی (مشروطه) برای آزمون یا توضیح نظریه خود بهره می‌گیرد. در ادامه مروری بر فصل‌های این کتاب می‌شود:

1. Karl Marx

2. Michel Foucault

3. Pierre Bourdieu

فصل نخست؛ کتاب به نقد رویکردی اختصاص دارد که در ادبیات ایرانی، عمدتاً با نام و آثار اقتصاددانانی چون موسی غنی‌نژاد و مسعود نیلی شناخته می‌شود؛ رویکردی که تحت تأثیر مکتب اتریشی (هایک^۱، میزس^۲) و مکتب شیکاگو، بر تقلیل نقش دولت و گسترش هرچه بیشتر منطق بازار تأکید می‌کند. نویسنده نشان می‌دهد که این جریان در ایران حامل نوعی ذات‌گرایی اقتصادی است: بازار آزاد به‌مثابه یک سازوکار خودتنظیم‌گر و برتر، مستقل از بسترهای تاریخی-اجتماعی و آرایش نهادی، تلقی می‌شود و جامعه مدنی نیز نهایتاً در حاشیه این منطق قرار می‌گیرد یا به‌طور ضمنی تحت سیطره آن قرار داده می‌شود. نوذری با بازخوانی این ادبیات، استدلال می‌کند که در این رویکرد، نه دولت جایگاهی مستقل و پیچیده دارد و نه جامعه مدنی به‌عنوان حوزه‌ای با منطق خاص خود جدی گرفته می‌شود؛ بلکه هر دو به نحوی در خدمت بازار یا در نسبت با آن تعریف می‌شوند. بدین ترتیب، مسئله «آرایش مناسب» سه حوزه از اساس محو می‌شود و به دوگانه‌ای ساده‌شده «دولت/بازار» فروکاسته می‌گردد.

فصل دوم؛ با عنوان «رویکرد استبداد ایرانی» به بررسی سنت دیگری در فهم تاریخ و جامعه ایران می‌پردازد که با نام‌هایی چون همایون کاتوزیان، پروانه آبراهامیان و احمد اشرف گره خورده است. در این رویکرد، فرض اصلی آن است که تاریخ ایران را می‌توان در چارچوب نوعی «استبداد تاریخی» یا «دولت خودکامه» فهم کرد؛ استبدادی که هم در ساختار قدرت و هم در ذهنیت اجتماعی نوعی استبدادزدگی و استبدادپذیری را بازتولید کرده است. نویسنده نشان می‌دهد که این رویکرد، با وجود تأکید بر ضرورت تأسیس «دولت ملی دموکراتیک» و مثال زدن از شخصیت‌هایی چون مصدق و خلیل ملکی، نهایتاً در سطح ساختار سیاسی باقی می‌ماند و نسبت دولت با جامعه مدنی و بازار را به‌طور رابطه‌ای و پویا صورت‌بندی نمی‌کند. به بیان دیگر، گرچه این سنت به دنبال نفی استبداد و جایگزینی آن با نوعی دولت قانون‌مدار و ملی است، اما تمایز خود را با دولت‌گرایی کلاسیک و بوروکراتیک به‌قدر کافی روشن نمی‌کند و در عمل دوباره در ورطه دولت‌محوری می‌افتد. در تقابل با فصل نخست، که بر بازارگرایی افراطی می‌تاخت، فصل دوم نشان می‌دهد که در این‌جا نوعی دولت‌گرایی (ولو در قالب دولت ملی و دموکراتیک) جایگزین می‌شود، بی‌آنکه جمهوری پیچیده‌ای از روابط میان جامعه مدنی، دولت و بازار به رسمیت شناخته شود. نویسنده از این منظر، هر دو رویکرد را گونه‌هایی متفاوت از «ذات‌گرایی» می‌داند: یکی ذات‌گرایی بازار و دیگری ذات‌گرایی دولت.

فصل سوم؛ نقطه عزیمت از ادبیات ایرانی به ادبیات جامعه‌شناسی کلاسیک و معاصر غربی است. نوذری با آغاز از ماکس وبر^۳ و امیل دورکیم^۴، نشان می‌دهد که چگونه هر دو متفکر، هرچند از مسیرهای متفاوت، بر تعامل و ارتباط دوسویه میان عرصه‌های مختلف زندگی در جامعه مدرن تأکید کرده‌اند (نوذری، ۱۴۰۰: ۱۰۰). در خوانش نویسنده، وبر و دورکیم هر دو، گرچه صراحتاً از سه‌گانه جامعه مدنی-دولت-بازار سخن نمی‌گویند، اما بنیانی را فراهم می‌کنند که می‌توان بر اساس آن، چنین آرایشی را فهم‌پذیر کرد. در ادامه، نویسنده به سراغ متفکران متأخرتر می‌رود: گرامشی^۵ با مفهوم هژمونی و نقش «جامعه مدنی» در تثبیت یا تزلزل آن؛ پیتر ایوانز^۶ و کارل پولانی^۷ با بحث «تنیده‌شدگی»^۸ اقتصاد در روابط اجتماعی و نهادی؛ دابین^۹ و نیل فلیگشتاین^{۱۰} با تحلیل «سرمایه‌داری‌های متنوع» و نقش دولت و

1. Von Hayek

2. Von Mises

3. Max Weber

4. Émile Durkheim

5. Antonio Gramsci

6. Peter B. Evans

7. Karl Polanyi

8. Embeddedness

نهادها در شکل‌گیری بازارها؛ و در نهایت ارنستو لاکلاو و شانتال موفه^۱ با نظریهٔ گفتمان و «دموکراسی رادیکال». یکی از نقاط قوت کتاب در این فصل آن است که نویسنده با زبانی نسبتاً روشن، آرای این متفکران را شرح می‌دهد و نشان می‌دهد که هر کدام در بستر خاص تاریخی-ملی خود، چگونه به نسبت میان جامعه، دولت و بازار پرداخته‌اند. ارجاع به متفکرانی مانند سمیر امین و فردریک بلاک^۲ نیز به غنای بحث می‌افزاید و به مخاطب امکان می‌دهد تصویر متنوع‌تری از آرایش‌های ممکن میان این سه حوزه در جوامع مختلف به دست آورد.

فصل چهارم؛ با عنوان «مبانی دیدگاه آرایش‌های مختلف بین جامعهٔ مدنی، دولت و اقتصاد (بازار)» را می‌توان هستهٔ نظری کتاب دانست. نویسنده در این فصل، با اتکا به سنت‌های مختلف نظری، بر اهمیت «وجه ارتباطی» میان پدیده‌های اجتماعی تأکید می‌کند و تلاش دارد نشان دهد که نه دولت، نه بازار و نه جامعهٔ مدنی، هیچ‌یک ذات ثابت و فراتاریخی ندارند. او از اقتصاد سیاسی مارکس برای نشان دادن پیوند ساختارهای اقتصادی و سیاسی، از مفهوم قدرت در فوکو برای فهم شبکه‌های قدرت و حکمرانی، از توجه دورکیم به اصناف و جمع‌گرایی در کنار فردگرایی، و از نظریهٔ کنش بوردیو برای تبیین میدان‌ها و سرمایه‌های متنوع، بهره می‌گیرد. نویسنده در نهایت، دیدگاه خود را «آرایش میان سه حوزه» می‌نامد و با تکیه بر نظریهٔ لاکلاو و موفه، «راه برون‌رفت از وضعیت فعلی» را در گسترش ایدهٔ دموکراسی رادیکال در همهٔ عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی می‌بیند (نوذری، ۱۴۰۰: ۱۸۷-۱۸۶). در این چارچوب، جامعهٔ مدنی، دولت و بازار باید هم‌زمان استقلال نسبی خود را حفظ کنند و در عین حال، در یک رابطهٔ حک‌شده و درهم‌تنیده به تعادل برسند؛ تعادلی که نه به معنای برابری صوری، بلکه به معنای موازنه‌ای پویاست که همواره در معرض تغییر است.

فصل پنجم؛ کتاب به انقلاب مشروطه اختصاص دارد؛ دوره‌ای که نویسنده آن را به مثابهٔ نمونه‌ای تاریخی از تحقق نسبی «آرایش مطلوب» یا دست‌کم تلاشی برای آن در ایران تفسیر می‌کند. او از تصویب قانون اساسی مشروطه در ۱۲۸۵ تا تأسیس دولت پهلوی در ۱۳۰۴ را به عنوان دورهٔ مورد مطالعه انتخاب کرده و می‌کوشد نشان دهد که چگونه عناصر ایدئولوژیک روشنفکران مشروطه در کنار نیروهای مادی بازاریان، جنبش مشروطه را شکل داد. نوذری در این فصل، با نقد قرائت‌های صرفاً ایده‌آلیستی یا صرفاً مادی‌گرایانه از تاریخ، نشان می‌دهد که مشروطه از سنخ ترکیب پیچیده‌ای از ایده‌ها، منافع طبقاتی، فشارهای خارجی و آرایش‌های در حال تغییر میان دولت، جامعهٔ مدنی و بازار بود. او سپس به عواملی می‌پردازد که این آرایش اولیه را مختل کردند: جنگ جهانی اول، رقابت و مداخلهٔ قدرت‌های استعماری مانند بریتانیا، روسیه، آلمان و عثمانی، ویرانی‌های گسترده، قحطی، وبا و آنفولانزای اسپانیایی، و فقر فراگیر.

نویسنده با استناد به منابع موجود نقل می‌کند که ایران در طول جنگ جهانی اول صحنهٔ نبرد نیروهای خارجی بود و خسارت‌های مالی و مادی آن، سی‌برابر درآمد سالانهٔ کشور برآورد شده است، چیزی در حدود چهارصد میلیون تومان (نوذری، ۱۴۰۰: ۲۰۴). به‌زعم نویسنده، این وضعیت، دولت مشروطه را به شدت تضعیف کرد، جامعهٔ مدنی را از کار انداخت و بازار را فلج نمود؛ در نتیجه، زمینه برای ظهور نوعی دولت مقتدر فراهم شد که با آمدن پهلوی اول به منصهٔ ظهور رسید. این دولت، برخلاف آرمان‌های مشروطه، جامعهٔ مدنی را بسیار محدود ساخت و در فضای آن زمان، این تصور شکل گرفت که «بیش از همه به دولت مقتدر نیاز است». نوذری یادآور می‌شود که به اندازهٔ کافی به این نکته توجه نشد که دولت مقتدر می‌تواند در کنار یک جامعهٔ مدنی قوی به حل مسائل کمک کند و نه در غیاب آن.

9. Frank Dobbin

10. Neil Fligstein

1. Ernesto Laclau & Chantal Mouffe

2. Fred L. Block

فصل ششم؛ یعنی فصل آخر، کتاب به‌طور مستقیم به پرسش از چیستی جامعه مدنی، حدود و ثغور آن و نوع ارتباط آن با دو عرصه دیگر می‌پردازد. نوذری در این فصل با یک سوءتفاهم رایج مواجه می‌شود: اینکه جامعه مدنی به‌صورت پیش‌فرض، امری مطلوب و مثبت است. او تأکید می‌کند که در چارچوب آرایش سه‌گانه، مقصود او «جامعه مدنی مشروع» است، نه هر نوع سازمان یا نیرویی که بیرون از دولت قرار می‌گیرد. نویسنده همچنین بر این نکته پافشاری می‌کند که جامعه مدنی نه صرفاً معادل سازمان‌های غیردولتی (NGO)ها است و نه به معنای یک حوزه جدا و مستقل از دولت؛ بلکه شامل سازمان‌های غیربازاری نیز می‌شود و در عین استقلال نسبی، در ارتباط مداوم با دولت و بازار قرار دارد. جامعه مدنی در این معنا، بیشتر به صورت جنبش‌های اجتماعی فهم می‌شود که نه فقط در برابر بوروکراسی دولتی، بلکه در برابر بازار خودتنظیم‌گر نیز ممکن است قرار بگیرد.

۲) ارزیابی محتوای کتاب

همان‌طور که بیان شد کتاب «آرایش مناسب» تلاشی است برای فهم رابطه سه حوزه اصلی در نظام‌های سیاسی مدرن (جامعه مدنی، دولت و بازار) در زمینه ایران. این تلاش عمدتاً در سطح نظری انجام می‌شود و کتاب را می‌توان نسخه‌ای آکادمیک-سیاستی دانست که بیش از آن که به طراحی برنامه‌های اجرایی بپردازد، در قلمرو نقد نظریه‌ها و ارائه یک چارچوب مفهومی جای می‌گیرد.

نوذری با نقد صریح دو رویکرد بازار آزاد خودمختار و دولت‌گرایی، می‌کوشد جامعه مدنی را در طول کتاب به‌عنوان عنصر سوم وارد صورت‌بندی کند و نشان دهد که بدون این عنصر، هیچ فهم پویایی از توسعه در ایران حاصل نمی‌شود. در شکل ۱، آرایش میان سه حوزه به‌صورت سه دایره هم‌اندازه ترسیم شده است. همین انتخاب گرافیکی، به یکی از نقاط قابل تأمل تبدیل می‌شود: یکسان‌انگاری اندازه دایره این پرسش را برمی‌انگیزد که آیا نویسنده وضعیت‌های واقعی متنوع را در نظر دارد یا یک حالت آرمانی هم‌وزن را به‌عنوان استاندارد مطلوب پیشنهاد می‌کند.

شکل ۱: آرایش میان جامعه مدنی، دولت و اقتصاد (نگارنده)

در حالی که در خوانش نویسنده از دابین (صص ۱۰۸-۱۱۴) و فلیگشتاین (صص ۱۱۴-۱۱۷)، اشاره‌هایی به تنوع آرایش‌های نهادی در کشورهای مختلف وجود دارد. این اشاره‌ها بیشتر در قالب نقل آرای آن نظریه‌پردازان مطرح می‌شود و نه در مقام تبیین مستقل دیدگاه «آرایش» از سوی خود نویسنده. بدین‌سان، آنچه به ذهن متبادر می‌شود، نوعی الگوی آرمانی هم‌ارزی سه حوزه است: گویی از منظر نویسنده، دیگر الگوها (از جمله سوسیالیسم دولتی، سوسیالیسم مشارکتی، سرمایه‌داری لیبرال و...) به دلیل برتری دادن یک حوزه بر دو حوزه دیگر، مطلوبیت کمتری دارند و جوامع مختلف باید خود را به الگوی هم‌سنگی سه دایره نزدیک کنند. هرچند محتوای این کتاب

علی‌رغم آنکه به بحث آرایش میان سه عرصه اختصاص داده شده، اما ارتباط میان آن‌ها در میان مکاتب مختلف سیاسی-اقتصادی توضیح داده نمی‌شود. درحالی‌که بررسی مکاتب پرشماری مغفول مانده است.^۱

در این میان، یکی از ایرادهای محتوایی مهم کتاب، نحوه مواجهه با تاریخ توسعه ایران است. نویسندگان برای فهم مدل توسعه‌یافتگی یا نیافتگی در ایران، در فصل‌های اول و دوم عمدتاً به نظریات کلی ارجاع می‌دهد و از تحلیل تاریخی منسجم و نسبتاً مفصل دوره‌های پهلوی و پس از انقلاب اجتناب می‌کند. تنها در فصل پنجم است که دوره مشروطه با دیدگاه «آرایش» مطابقت داده شده (صص ۱۹۰-۲۰۵) و تحلیل نسبتاً مفصلی از آن وضعیت ارائه می‌شود. در مورد پهلوی، کتاب به این بسنده می‌کند که دولت پهلوی را «دولت مقتدر» و به‌مثابه شکست مشروطه معرفی کند (صص ۲۰۳-۲۱۱) بدون آن‌که ارتباط وثیق بین مشروطه و شکل‌گیری دولت پهلوی و همچنین پیچیدگی‌های مدل توسعه‌گرایی پهلوی را در چارچوب آرایش سه‌گانه به‌صورت تحلیلی بکاود.

حال آن‌که همان مقدماتی که برای ظهور پهلوی در دوران مشروطه فراهم شد، و خود کتاب نیز بخشی از آنها را برمی‌شمارد، نشان می‌دهد که در شرایطی که جامعه مدنی تضعیف شده، بازار از کار افتاده و دولت مرکزی فرسوده و مقهور است، نیاز به نوعی دولت مقتدر احساس می‌شود. این نکته، زمینه‌ای است برای بحث درباره انعطاف‌پذیری سه حوزه: در برخی کشورها که الگوی «دولت توسعه‌گرا» را تجربه کرده‌اند، جامعه مدنی در ابتدا ضعیف بوده و دولت، با بهره‌گیری از استقلال نسبی خود نسبت به طبقات، به شکل دادن به مسیر توسعه پرداخته است. در چنین شرایطی، کنترل نسبی و موقت جامعه مدنی، تحت ایدئولوژی توسعه‌گرایانه، بخشی از سازوکار جهش صنعتی و اقتصادی بوده است. این همان نکته‌ای هست که در بحث‌های کاتوزیان مغفول مانده است و کاتوزیان (۱۳۷۳) با یکی انگاشتن استبداد کهن (مانند صفویه و قاجار) با خودکامگی دوران پهلوی (که آن را می‌توان نوعی «دیکتاتوری مدرن» خواند) عملاً از تفاوت‌های بنیادین این دو نوع خودکامگی (از جمله وجود نهادهای مدرن، دیوان‌سالاری متمرکز، پارلمان تشریفاتی، و پایگاه طبقاتی متفاوت) عبور کرده و یک «چرخه استبداد-شورش-استبداد» بی‌تغییر را به تاریخ ایران تحمیل می‌کند. نودری نیز نه تنها این اشکال اساسی را به کاتوزیان وارد نمی‌کند، بلکه خود نیز در دام همان «استبداد» به مثابه یک کل بی‌تغییر می‌افتد و فرصت تمایزگذاری میان دوره‌های مختلف خودکامگی در ایران را از دست می‌دهد.

کتاب می‌توانست با ارجاع به ادبیات دولت‌های توسعه‌گرا^۲ و مثال‌هایی از کشورهای شرق آسیا و جنوب شرق آسیا چون کره جنوبی، تایوان، سنگاپور و... این دیکتاتوری مدرن و مدرنیزاسیون از بالا را ترسیم نماید و نشان دهد که چگونه زمانی در مراحل آغازین توسعه، ضعف یا تضعیف جامعه مدنی ممکن بود به‌عنوان یک «شرط» (گرچه محل مناقشه در جهان لیبرال دموکرات بعد از جنگ سرد و پایان شوروی می‌باشد) برای ایجاد دولت توسعه‌گرا عمل کرده باشد. ویژگی‌های دولت‌های توسعه‌گرا عبارتست از: ۱. واجد یک گروه از نخبگان توسعه‌گرای متعهد؛ ۲. استقلال نسبی برای تشکیلات دولتی؛ ۳. یک بوروکراسی باکفایت و مجزا از منافع اقتصادی خاص؛ ۴. یک جامعه مدنی ضعیف و مطیع؛ ۵. ظرفیت کنترل منافع اقتصادی محلی و خارجی به‌نحو مؤثر؛ ۶. یک تعادل متشکل از میزان‌های مختلفی از سرکوب، مشروعیت و موفقیت که به‌دنبال پیشنهاد یک مصالحه میان چنین سرکوبی، آن‌جا که ممکن است وجود داشته باشد، و

^۱ - مانند نئولیبرالیسم که در آن تضعیف و تحدید قدرت جامعه مدنی و قدرت دولت، توسط قدرت اقتصادی (بازاری کردن جامعه و اقتصاد) صورت می‌گیرد، یا فاشیسم که در آن کنترل جامعه مدنی توسط اتخاذ دولت و قدرت اقتصادی در چارچوب اقتصاد سرمایه‌داری انجام می‌شود، یا سوسیالیسم مشارکتی که مبتنی بر مالکیت عمومی (بخشی یا جغرافیایی)، خودمدیریتی (Self-Management) و توسعه تعاونی بر اساس شوراهای تولید و مصرف‌کننده می‌باشد و نیز انواع دیگر سوسیالیسم‌ها مانند سوسیالیسم دموکراسی قدیم و جدید (کشورهای اسکاندیناوی)، یا سوسیالیسم بازار قدیم (لهستان دهه ۸۰)، یا سوسیالیسم بازار جدید (اظهاری، ۱۴۰۲، الهام گرفته از رایت، ۱۴۰۰).

^۲ . Developmental State

به‌بارآوردن پیشرفت‌های منظم در شرایط مادی ظاهر می‌شود (لفت‌ویچ، ۱۴۰۰: ۳۵۱). در مباحث دولت‌های توسعه‌گرا تأکید شده است که دولت با تکیه بر استقلال قابل ملاحظه از طبقات، طبقه کارگر سازمان‌یافته را تحت انضباط شدید قرار داده، در عین حال با ایجاد محیط نسبتاً مناسب، حداکثر استفاده را برای جهش صنعتی از آن برده است (دلفروز، ۱۳۹۷: ۳۳۲). لفت‌ویچ^۱ (۱۴۰۰: ۳۳۱) نیز تصریح می‌کند که در اغلب دولت‌های توسعه‌گرا، جامعه مدنی، ضعیف، تحقیر یا کنترل‌شده بوده است، یا آن‌چنان ناچیز بوده که در آغاز توسعه اهمیت چندانی نداشته است؛ در مواردی مانند کره جنوبی و تایوان، این جامعه مدنی به‌وسیله دولت توسعه‌گرا در هم کوبیده یا در آن نفوذ شده است و فشارها برای دموکراتیزاسیون عمدتاً زمانی ظهور کرده‌اند که تغییرات قابل ملاحظه‌ای در ساختار اجتماعی-اقتصادی جامعه رخ داده است.

با وجود این ادبیات، کتاب «آرایش مناسب» به این جنبه مهم در بحث دولت‌های توسعه‌گرا نمی‌پردازد و بیشتر بر نقش مثبت و ضروری «جامعه مدنی مشروع» در هر حال و در همه مراحل تأکید می‌کند هرچند تأکید بر آن با توجه به اهمیت دموکراسی و مباحث حقوق بشری در جهان امروزی لازم است و دولت‌های توسعه‌گرای شرق آسیا و جنوب شرق آسیا نیز امروزه غالباً با رفتن به سمت «دولت رفاه توسعه‌گرا» دیگر به این سمت حرکت کرده‌اند اما قبل از آن نویسنده باید به این پرسش پاسخ می‌داد که در جامعه‌ای که قرار است در آن دیدگاه «آرایش» پیاده شود، آیا اصولاً داخل آن جامعه مدنی قوی یا حداقل متوسط وجود دارد یا نه؟ اگر نه، آیا می‌توان مرحله‌ای را تصور کرد که در آن، دولت در غیاب یا ضعف جامعه مدنی، برخی وظایف را بر عهده بگیرد و سپس به تدریج فضا برای تقویت جامعه مدنی فراهم شود؟

در مورد ایران پس از انقلاب نیز، کتاب از یک خلأ جدی رنج می‌برد. اگر چه می‌توان نظام اقتصادی-سیاسی پس از انقلاب را (دست‌کم در برخی خوانش‌ها) به عنوان نوعی «توفتودالیسم» تعریف کرد؛ وضعیتی که در آن کنترل جامعه مدنی و قدرت اقتصادی در چارچوب اقتصاد سرمایه‌داری شده برای کسب رانت توسط دولت یا نهادهای شبه‌دولتی صورت می‌گیرد (اطهاری، ۱۴۰۰)؛ یا حتی آن را ترکیبی از «دولت رانتیر» و «سرمایه‌داری انحصاری وابسته به حاکمیت» دانست؛ اما کتاب به‌جز اشاره‌های کلی به محدودیت جامعه مدنی، وارد تحلیل و نقد درون‌ماندگار وضعیت ایران پس از انقلاب نمی‌شود. این امر به‌ویژه با توجه به سابقه پژوهشی خود نویسنده، جای خالی آشکاری در کتاب ایجاد کرده است؛ نودری در کتاب پیشین خود، «گفتمانی دیگر از توسعه در ایران» (۱۳۹۴)، با اتکا به نظریه تحلیل گفتمان و رویکرد پساساختارگرایی، سه استراتژی توسعه‌ای پس از انقلاب (تعدیل اقتصادی، جامعه مدنی و هدفمندی یارانه‌ها) را در دوره‌های هاشمی رفسنجانی، خاتمی و احمدی‌نژاد بررسی کرده است. از این نظر، می‌توان کتاب «آرایش مناسب» را امتداد آن کتاب دانست و در کتاب «آرایش مناسب» انتظار می‌رفت که این پشتوانه پژوهشی، به صورت تحلیل عمیق‌تری از آرایش سه‌گانه در دوره‌های مختلف بعد از انقلاب بروز کند؛ تحلیلی که متأسفانه در متن حاضر غایب است.

به‌طور خلاصه، می‌توان گفت که کتاب از حیث صورت‌بندی نظری و معرفی متفکران و بحث‌های جامعه‌شناختی، دستاورد قابل توجهی دارد، اما در ترجمه این چارچوب نظری به تحلیل تاریخی-انضمامی وضعیت ایران (به‌ویژه در دوره‌های پهلوی و پس از انقلاب) به اندازه ظرفیت خود پیش نمی‌رود.

1. Adrian Leftwich

۱-۲- نقاط قوت کتاب

«آرایش مناسب» کتاب از چند جهت دارای نقاط قابل توجه است:

الف) قابلیت آموزشی و ورود به جامعه‌شناسی اقتصادی: متن کتاب با وجود موضوع پیچیده‌اش، از نظر زبانی نسبتاً روان و قابل فهم نوشته شده است. نویسنده با ساده‌سازی معقول عبارات و پرهیز از پیچیدگی‌های زائد، امکان استفاده از کتاب را برای دانشجویان و مخاطبان علاقه‌مند، به‌ویژه در حوزه جامعه‌شناسی اقتصادی، فراهم می‌کند. برای کسانی که در آغاز مسیر آشنایی با این حوزه هستند، کتاب می‌تواند به‌منزله دروازه‌ای برای ورود به اندیشه‌های گوناگون در باب رابطه دولت، بازار و جامعه مدنی عمل کند.

ب) معرفی و برجسته‌سازی متفکران کمتر شناخته‌شده: یکی دیگر از مزیت‌های کتاب، معرفی متفکرانی است که در فضای جامعه‌شناسی ایران کمتر شناخته شده‌اند؛ متفکرانی مانند جان کمپل^۱، نیل فلیگشتاین و دیگر نظریه‌پردازان نهادگرایی جدید. این معرفی نه فقط از حیث آشنایی با نام‌ها، بلکه از جهت قرار دادن آنها در پیوند با بحث جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه اهمیت دارد و می‌تواند افق‌های تازه‌ای را برای پژوهش‌های بعدی بگشاید.

ج) تأکید بر نقش جامعه مدنی در توسعه: کتاب به شکل‌گیری نوعی حساسیت نظری نسبت به جایگاه جامعه مدنی در فرایند توسعه کمک می‌کند. نویسنده با مرور مکاتب مختلف و برجسته کردن اهمیت جامعه مدنی در کنار دولت و بازار، نشان می‌دهد که در بسیاری از مدل‌های موفق توسعه، نمی‌توان جامعه مدنی را حذف یا نادیده گرفت. این تأکید به‌ویژه در فصل ششم، با تفکیک میان جامعه مدنی مشروع و غیرمشروع (صص ۲۲۳-۲۲۴)، صورت‌بندی دقیق‌تری پیدا می‌کند و از کلی‌گویی درباره این مفهوم پرهیز می‌شود.

د) ترکیب بُعد نظری و نمونه تاریخی (مشروطه): فصل پنجم، که انقلاب مشروطه را در چارچوب دیدگاه «آرایش» بررسی می‌کند (صص ۱۹۰-۲۰۵)، نمونه‌ای است از تلاش برای پیوند دادن نظریه رابطه‌ای با یک مورد تاریخی مشخص. هرچند این پیوند می‌توانست عمیق‌تر و نظام‌مندتر باشد، اما همین میزان نیز کتاب را از صرفاً نظری بودن انتزاعی خارج می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه می‌توان چارچوب آرایش را در موردهای تاریخی به کار بست.

۲-۲- نقاط ضعف (ساختاری و محتوایی)

الف) چیدمان ساختاری فصول: یکی از ضعف‌های ساختاری کتاب، آرایش فصل‌هاست. برخلاف بسیاری از متون آکادمیک که از کلیات نظری و مفهومی آغاز کرده و سپس به مباحث خاص‌تر و مصداقی می‌رسند، کتاب «آرایش مناسب» از دو فصل نخست که بیشتر جنبه «بیان مسئله» و نقد دو رویکرد ایرانی را دارد شروع می‌کند، سپس در میانه مسیر وارد مباحث نظری‌تر (فصل چهارم) (صص ۱۴۱-۱۸۲) می‌شود و در نهایت، در فصل ششم (صص ۲۱۵-۲۳۵) به مفاهیم بنیادی مانند جامعه مدنی می‌پردازد؛ بنابراین در فصل ششم است که برای مخاطب مفهوم جامعه مدنی، مشخص می‌گردد.

با توجه به ماهیت کتاب، انتظار می‌رفت که فصل‌هایی مانند فصل ششم (بررسی ادبیات مفهومی جامعه مدنی) و فصل چهارم (مبانی نظری رویکرد رابطه‌ای) در ابتدای کتاب و ذیل عنوان‌هایی مانند «کلیات» یا «چارچوب نظری» قرار گیرند. در ادامه، فصل‌های اول و دوم می‌توانستند در کنار فصل پنجم و در بخش «کاربست رویکرد در مورد ایران» بیایند؛ به‌طوری‌که ابتدا چارچوب مفهومی و نظری

1. John L. Campbell

به‌خوبی مستقر شود و سپس نقد دو رویکرد ایرانی و تحلیل تاریخی مشروطه و دوره‌های بعد مطرح شود. در صورتی که متن فعلی، برای خواننده‌ای که در پی یک ساختار آموزشی و منطقی است، در برخی نقاط نامتوازن جلوه می‌کند و جریان استدلالی را کمتر شفاف می‌سازد.

ب) عدم پرداخت کافی به منطق دولت‌های توسعه‌گرا و نقش جامعه مدنی ضعیف: در بحث از دولت‌های توسعه‌گرا، کتاب بر اهمیت جامعه مدنی مشروع به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های توسعه تأکید می‌کند، اما به این واقعیت توجه نمی‌کند که بسیاری از دولت‌های توسعه‌گرا در مراحل آغازین، در بستری از جامعه مدنی ضعیف یا سرکوب‌شده شکل گرفته‌اند. ادبیات موجود، از جمله تحلیل‌هایی مانند چالمرز جانسون^۱، و لفت‌ویچ (۱۴۰۰: ۳۳۱-۳۳۲)، نشان می‌دهد که در این کشورها، دولت با برخورداری از استقلال نسبی نسبت به طبقات، طبقه کارگر را سازماندهی و کنترل کرده و ضمن ایجاد انضباط شدید، از آن برای جهش صنعتی بهره برده است. در بسیاری از این موارد، دموکراتیزاسیون و تقویت جامعه مدنی پدیده‌های متأخر بوده‌اند که پس از تثبیت تغییرات ساختاری-اقتصادی ظهور کرده‌اند.

کتاب، در صورت‌بندی آرایش مطلوب خود، این مرحله‌بندی و دیالکتیک میان «دولت توسعه‌گرا» و «جامعه مدنی ضعیف/در حال تقویت» را وارد بحث نمی‌کند و گویی فرض را بر آن می‌گذارد که جامعه مدنی همواره می‌تواند و باید به‌عنوان یکی از عوامل اصلی موفقیت دولت حاضر باشد. از این حیث، به نظر می‌رسد در نظریه آرایش، تنشی میان «ضرورت تاریخی» در برخی الگوهای توسعه و «مدل هنجاری» نویسنده (لزوم جامعه مدنی مشروع) (صص ۲۲۳-۲۲۴) وجود دارد که به‌طور صریح مورد بحث قرار نگرفته است.

اهمیت این بحث در جایی آشکار می‌شود که نوذری در نقد راه‌حل کاتوزیان می‌گوید که «دولت ملی و دموکراتیک» مدنظر او «کماکان دولت‌مدار است» (نوذری، ۱۴۰۰: ۸۳) و «راهکارهای دولتمدارانه خصلت دیوان‌سالارانه به خود می‌گیرد» (نوذری، ۱۴۰۰: ۸۴). این نقد اگرچه در نگاه نخست قابل طرح است، اما از این واقعیت غافل می‌ماند که تجربه کشورهای موفق دارای دولت توسعه‌گرای، نشان می‌دهد که «دولت‌مدار» بودن در مراحل آغازین توسعه نه تنها مانع نیست، بلکه شرط ضروری جهش صنعتی نیز بوده است. در این کشورها، دولت با برخورداری از استقلال نسبی از جامعه مدنی و طبقات، توانست سیاست‌های صنعتی هدفمندی را اجرا کند.

ج) نقد غیرتاریخی مصدق و اصالت بی‌زمان جامعه مدنی: در فصل دوم کتاب، تحلیل نوذری از دولت مصدق (۱۴۰۰: ۸۳-۸۴) عمیقاً غیرتاریخی و فاقد پشتوانه‌های ساختاری است. او با طرح پرسش‌هایی مانند دولت ملی‌گرای دموکرات چه سازوکار جایگزینی برای کاهش بوروکراسی کردن جامعه دارد؟ (ص ۸۴)، عملاً مصدق را در قامت یک «دولت‌گرا» بازنمایی می‌کند که نتیجه این دولت بعد از رفتن مصدق، به سرکوب آزادی‌های مدنی و گسترش بوروکراسی انجامید. اما نوذری از این پرسش اساسی عبور می‌کند که مصدق در چه شرایطی به قدرت رسید و با چه موانعی مواجه بود. دولتی که در مواجهه با یک کودتای خارجی (۲۸ مرداد ۱۳۳۲) سقوط کرد، اساساً فرصت آن را نیافت که به مرحله «بوروکراسی‌زایی» برسد. نوذری بدون اشاره به این واقعیت تاریخی، گویی مصدق را در یک خلأ سیاسی و بدون حضور عوامل خارجی تحلیل کرده است. به عبارت دیگر، او مصدق را با یک معیار انتزاعی و غیرتاریخی (لزوم جامعه مدنی قوی و دولت ضعیف) می‌سنجد، بی آنکه بپرسد «در شرایط ایران پس از استبداد رضاشاهی و با وجود تهدید خارجی کودتا و شرایط نابسامان ایران، مصدق چه می‌توانست بکند؟».

دیگر آنکه تأکید خالص نوذری بر «جامعه مدنی» در این فصل به عنوان شرط توسعه (نوذری، ۱۴۰۰: ۸۷)، اگرچه به خودی خود نکته درستی است اما از تجربه تاریخی کشورهایی که توسعه را در غیاب جامعه مدنی قوی آغاز کردند (مانند دولت‌های توسعه‌گرای کلاسیک)

1. Chalmers Johnson

غافل می‌ماند. فروکاستن مسئله توسعه به «قوت یا ضعف جامعه مدنی» بدون لحاظ کردن ترتیب تاریخی و شرایط زمینه‌ای، خطای تحلیلی است که کتاب می‌توانست با بهره‌گیری از ادبیات دولت توسعه‌گرا از آن اجتناب ورزد. در مجموع، به نظر می‌رسد در این فصل علی‌رغم اشاره به برخی نقاط ضعف نظریه کاتوزیان، خود نیز در دام همان کلی‌گویی‌های نظری و فقدان تحلیل تاریخی-ساختاری گرفتار آمده است.

د) فقدان تحلیل تاریخی منسجم از پهلوی و پس از انقلاب در چارچوب «آرایش»: همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، کتاب در پرداختن به دوره پهلوی و پس از انقلاب در فصل پنجم کتاب، به تحلیل‌های پراکنده و بعضاً کلی بسنده می‌کند. در مورد پهلوی، اشاره به دولت مقتدر بدون تبیین دقیق سیاست‌های اقتصادی-اجتماعی و نسبت آنها با جامعه مدنی و بازار، تصویر آرایش را ناقص می‌گذارد. در حالی که می‌توانست با استفاده از مفاهیمی چون «دولت توسعه‌گرا» و تفکیک میان دوره پهلوی اول که هنوز اقتصاد نفتی نشده بود با پهلوی دوم و نیز با ارجاع به مباحثی مانند مسئله «بیماری هلندی»، رانتی شدن و اقتصاد نفتی، اصلاحات ارضی و الگوی صنعتی‌سازی، نشان دهد که چگونه آرایش سه حوزه در این دوره به سرعتی خاص و با تناقضات درونی پیش رفته است.

در مورد ایران پس از انقلاب نیز، اشاره نکردن به وضعیت نوفئودالی و کنترل جامعه مدنی و اقتصاد در چارچوب یک نظام رانتیر باعث می‌شود که کتاب نتواند به وعده ضمنی خود مبنی بر «فهم جامعه ایران» در سطح تاریخی/انضمامی به‌طور کامل وفا کند. این در حالی است که نویسنده پیش‌تر در اثر دیگری، برخی از این دوره‌ها را به‌طور گفتمانی تحلیل کرده است.

ه) ابهام در دلالت‌های عملی مدل «آرایش»: فرض اصلی کتاب این است که دیدگاه «آرایش مناسب» میان سه حوزه، به صورت دقیق و منسجم تاکنون در ادبیات ایرانی مطرح نشده و این اثر در پی ارائه چنین چارچوبی است. با این حال، کتاب کمتر نشان می‌دهد که این آرایش در عمل چه مقدماتی نیاز دارد، چه سیاست‌هایی را می‌طلبد و در کدام کشورها یا مناطق جهان می‌توان نمونه‌های نزدیک به آن را یافت. فصل سوم تا حدی کوششی در جهت نشان دادن آرایش‌های متفاوت در کشورهاست، اما آنچه به‌عنوان «حد تعادل» مدنظر نویسنده تحت عنوان «آرایش» است، هیچ‌جا با یک نمونه مشخص انطباق داده نمی‌شود و بیشتر در سطح یک آرمان انتزاعی باقی می‌ماند.

از این لحاظ، دیدگاه «آرایش» در کنار آرمان‌ها و ایدئولوژی‌های اقتصاد سیاسی دیگر گویا می‌خواهد قرار بگیرد، نظامی‌هایی مانند سوسیالیسم که به تعبیر الین رایت^۱ (۱۴۰۰) بر حاکمیت جامعه مدنی و خودمدیریتی جمعی تأکید دارد، و یا لیبرالیسم که به گفته اطهری (۱۴۰۲) برتری بازار و جامعه مدنی را در کنترل دولت مفروض می‌گیرد. اما تفاوت «آرایش مناسب» با این مکاتب اقتصاد سیاسی در این است که نویسنده کتاب بر حفظ همزمان استقلال و درهم‌تنیدگی سه حوزه تأکید می‌کند و هیچ‌کدام را از پیش بر دیگری برتر نمی‌شمارد و نقد وارد به کتاب در همین‌جا شکل می‌گیرد: نخست آنکه نویسنده حتی یک مثال عینی از کشوری که به چنین «آرایشی» نزدیک شده باشد ارائه نمی‌دهد. آیا کشورهای اسکاندیناوی در دهه ۱۹۹۰ مصداقی از این الگو هستند؟ آیا کره جنوبی در دوران دولت توسعه صنعتی (۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰) با جامعه مدنی ضعیف و بازار تحت نظارت دولت، از این الگو فاصله داشته یا به آن نزدیک شده؟ کتاب پاسخی به این پرسش‌ها نمی‌دهد.

1. Erik Olin Wright

دیگر آنکه کتاب هیچ نقشه راهی برای گذار از وضع موجود ایران به سوی «آرایش مناسب» ترسیم نمی‌کند. نویسنده نمی‌گوید در شرایطی که جامعه مدنی در ایران محدود و دولت رانت‌پایه است، کدام نهاد باید نخست تقویت شود. همچنین مشخص نیست چه توالی نهادی پیشنهاد می‌شود و چگونه می‌توان از آرایش نامطلوب کنونی به آرایش مطلوب رسید.

بنابراین مدل ارائه شده در سطح یک چارچوب هنجاری مطلوب و انتزاعی باقی می‌ماند. فاصله میان «چه باید باشد» و «چگونه می‌توان شد» در این کتاب پوشش داده نمی‌شود. اما مشکل اساسی تر آنجاست که خودِ راه‌حل جایگزین نویسنده یعنی دموکراسی رادیکال لاکلاو و موفه نیز به همان اندازه، اگر نه بیشتر، انتزاعی و بی‌سازوکار است. جدی‌ترین نقد به این نظریه از سوی نیکوس موزلیس^۱ (۱۹۸۸) صورت گرفته است. او نشان می‌دهد که لاکلاو و موفه تمایز بین نهاد و کارگزار را کنار می‌گذارند و در نتیجه شرایط وجودی که کنش‌ها را ممکن و محدود می‌کنند یعنی ساختارهای نهادی پایدارتر، هرگز مشخص نمی‌شوند. به عبارت دیگر، آن‌ها کنش‌های سیاسی را «در خلأ نهادی» تحلیل می‌کنند بدون اینکه نشان دهند این کنش‌ها در کدام ساختارهای مادی و نهادی رخ می‌دهند و توسط آن‌ها محدود می‌شوند.

از سوی دیگر، مرزبان جال^۲ (۲۰۲۴) در نقدی رادیکال‌تر نشان می‌دهد که پسامارکسیسم لاکلاو و موفه در عمل به جای تحلیل جنبش‌های مترقی، به عذری برای جنبش‌های پوپولیستی راست‌گرا مبتنی بر الهیات مسیحایی بدل شده و با «کوری معرفتی»^۳ نسبت به روابط مادی قدرت و شرایط خاص جوامع غیرغربی روبه‌رو می‌باشد. به عقیده او، این نظریه‌ها در دانشگاه‌های غربی خلق شده‌اند و شامل ایده‌های اروپامحور مبتنی بر ترکیبی عجیب از «روح‌گرایی ذاتی آسیا» و «زیست‌سیاست» هستند^۴. جال نشان می‌دهد که پیروان این سنت نظری با تلفیق این دو مفهوم، عملاً از تحلیل روابط مادی قدرت (نظیر اقتصاد رانتیر، ساختار طبقاتی، و روابط استثمار) در جوامعی مانند ایران فرار می‌کنند و پدیده‌هایی چون انقلاب اسلامی را به «روح عرفانی شرق» یا «مدیریت زیست‌سیاست‌محور» فرو می‌کاهند. نتیجه این رویکرد، «کوری معرفتی» نسبت به شرایط خاص جوامع غیرغربی است؛ بدین معنا که این نظریه به جای تحلیل واقعیت‌های عینی، شرق را آن‌گونه تصور می‌کند که شرق‌شناسان ساخته‌اند (Jal, 2024). کتاب اما بدون هیچ اشاره‌ای به این نقدهای بنیادین، و بدون ارائه هیچ سازوکار عملی برای گذار، صرفاً با طرح مفاهیمی چون «تکثر»، «آگونیسیم» و «مشارکت حقیقی همه سوژه‌ها» از کنار پرسش اساسی عبور می‌کند و بدین ترتیب، راه‌حلی انتزاعی‌تر و بی‌ارتباط‌تر از راه‌حل کاتوزیان ارائه می‌دهد.

و فقدان معادل‌نویسی لاتین برای اسامی خاص: یکی از نکات فنی قابل توجه در کتاب، نبود معادل لاتین برای اسامی خاص و نام نظریه‌پردازانی است که در متن به آن‌ها اشاره شده است. نویسنده در فصل‌های مختلف، از صاحب‌نظرانی چون کمپبل، فلیگشتاین، دابین، جوسپ^۵ و دیگر اندیشمندان حوزه جامعه‌شناسی اقتصادی یاد می‌کند، اما نام اصلی آنان به زبان لاتین ذکر نشده است. این خلأ هرچند

1. Nicos Mouzelis

2. Murzban Jal

3. Epistemic Blindness

۴. در نقد جال (۲۰۲۴)، نظریه‌پردازان پوپولیستی و پسامارکسیستی (که نظریه گفتمان لاکلاو و موفه مبانی اصلی آن را فراهم می‌کند) ترکیبی عجیب از دو مفهوم مسئله‌دار را برای تحلیل جوامع غیرغربی به کار می‌گیرند. نخست، «روح‌گرایی ذاتی آسیا» (Essential Spiritualism of Asia) کلیشه‌ای شرق‌شناسانه است که بر اساس آن، جوامع آسیایی ذاتاً «معنوی»، «غیرعقلانی» و تابع احساسات جمعی فرض می‌شوند، در مقابل جوامع غربی که «عقلانی»، «سکولار» و «فردگرا» انگاشته می‌شوند. دوم، «زیست‌سیاست» (Biopolitics) مفهومی فوکویی است که به مدیریت زندگی جمعی توسط دولت از طریق آمار، بهداشت عمومی، تنظیم خانواده، کنترل مهاجرت و... اشاره دارد.

5. Bob Jessop

ظاهراً جزئی به نظر می‌رسد، در سطح علمی و ارجاعی اثر تأثیر محسوسی دارد. فقدان معادل لاتین موجب می‌شود در برخی موارد، شناسایی دقیق افراد برای خواننده دشوار گردد، به‌ویژه زمانی که در برگرداندن به فارسی چند شکل متفاوت از یک نام وجود دارد. از سوی دیگر، نبود این معادل‌نویسی مسیر دسترسی به آثار اصلی و امکان جست‌وجوی منابع بین‌المللی را برای پژوهشگران دشوار می‌کند. این مسئله از دقت و معیارهای فنی لازم در نگارش آکادمیک می‌کاهد و کتاب را از منظر ارجاع‌دهی و استاندارد پژوهشی نیازمند بازنگری می‌سازد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این نقد، ارزیابی انتقادی ظرفیت‌های نظری و محدودیت‌های عملی کتاب «آرایش مناسب» در فهم جامعه ایران بود. از منظر نتیجه‌نظری، مهم‌ترین دستاورد کتاب، عبور از فروکاهش‌گرایی‌های اقتصادی (بازارگرایی) و سیاسی (استبداد ایرانی) و تأکید بر رابطه متقابل و هم‌بنیان سه نهاد دولت، بازار و جامعه مدنی است. نودری به‌درستی نشان می‌دهد که توسعه متوازن در ایران بدون توجه به این سه ضلع امکان‌پذیر نیست و این خود از جهت نظری پیشرفتی مهم در جامعه‌شناسی تاریخی ایران محسوب می‌شود. اما اهمیت این نقد از آنجا ناشی می‌شود که نشان می‌دهد کتاب در گام بعدی یعنی عملیاتی کردن این الگو و ارائه شواهد تاریخی مشخص از موفقیت یا شکست آن با خلأهای جدی روبه‌راست. عدم تحلیل بسترمند از دولت پهلوی و دوران پس از انقلاب، ابهام در رابطه «اقتصاد» و «بازار»، و غیبت پرسش از پیش‌شرط‌های نهادی و سیاسی تحقق «آرایش مناسب» در ایران معاصر، مدعای اصلی کتاب را در سطح یک آرمان فاقد نقشه راه باقی می‌گذارد.

در عین حال، کتاب از چند ضعف عمده رنج می‌برد. در سطح ساختاری، چینش فصل‌ها می‌توانست به‌گونه‌ای باشد که ابتدا مبانی مفهومی و نظری به‌طور نظام‌مند عرضه شود و سپس نقد رویکردهای ایرانی و تحلیل‌های تاریخی ارائه گردد. در سطح محتوایی، کتاب در پرداختن به تاریخ توسعه ایران، به‌ویژه دوره‌های پهلوی و پس از انقلاب، از ظرفیت چارچوب «آرایش» آن گونه که باید بهره نمی‌گیرد و تحلیل‌های تاریخی را غالباً در سطح کلی و غیرمنسجم رها می‌کند. افزون بر این، مدل «آرایش» به‌رغم قدرت هنجاری و نظری خود، در ارائه دلالت‌های عملی و نشان دادن نمونه‌های عینی، کمرق ظاهر می‌شود و تا حدی در سطح آرمان انتزاعی باقی می‌ماند. راه‌حل جایگزین نویسنده یعنی دموکراسی رادیکال لاکلائو و موفه، نیز به همان اندازه، اگر نه بیشتر، انتزاعی و بی‌سازوکار است، به‌گونه‌ای که ناقدانی چون موزلیس (۱۹۸۸) و جال (۲۰۲۴) آن را فاقد تحلیل نهادی و گرفتار «کوری معرفتی» نسبت به روابط مادی قدرت دانسته‌اند.

سه پرسشی که نویسنده در مقدمه کتاب طرح کرده بود عبارت بودند از: آرایش مناسب میان جامعه مدنی، دولت و اقتصاد چگونه است؟ چرا این آرایش همواره نیازمند بازاندیشی است؟ و چگونه می‌توان به چنین آرایشی دست یافت؟ همان گونه که در این نقد نشان داده شد، پاسخ نویسنده به پرسش نخست عمدتاً در سطحی هنجاری و آرمانی باقی می‌ماند و با وجود طرح کلی ایده، نمونه‌ای تاریخی یا تحلیلی مشخص برای نشان دادن امکان تحقق چنین آرایشی ارائه نمی‌شود. در مقابل، درباره دو پرسش دیگر (به‌ویژه پرسش سوم که ناظر بر چگونگی دستیابی به این آرایش است) بحث منسجم و روشنی عرضه نشده است. از این‌رو، چارچوب پیشنهادی کتاب بیش از آنکه به‌مثابه الگویی تحلیلی برای فهم پویایی رابطه میان این سه عرصه عمل کند، در حد طرحی کلی باقی می‌ماند که سازوکارهای عملی، تاریخی و نهادی تحقق آن به‌طور کافی روشن نشده است.

با وجود این محدودیت‌ها، «آرایش مناسب» را می‌توان گامی مهم در جهت عبور از دوگانه ساده‌شده دولت-بازار و طرح پرسش از «ترکیب مناسب» نهادها و نیروها در جامعه ایران دانست. ارزش کتاب نه در ارائه یک نسخه نهایی و کامل، بلکه در گشودن میدان بحث و فراهم کردن امکان گفت‌وگو میان سنت‌های مختلف فکری است. از این منظر، نقد حاضر نیز در امتداد همین افق، کتاب را هم‌زمان به‌عنوان متنی آموزنده و قابل استفاده، و در عین حال، به‌مثابه پروژه‌ای ناتمام می‌بیند که می‌تواند در آثار بعدی نویسنده یا پژوهش‌های دیگران، در سطح تاریخی، تجربی و سیاست‌گذاری بسط یابد.

منابع

- اطهاری، کمال. (۱۴۰۰). برآمدن و تثبیت شکل‌بندی نوفئودال در ایران. فصلنامه گفتگو، (۹۱).
- اطهاری، کمال. (۱۴۰۲، ۹ دی). جدول رابطه نهادها در انواع نظام‌ها [پست تلگرام]. کانال تلگرامی البرز.
- دلفروز، محمدتقی. (۱۳۹۷). دولت و توسعه اقتصادی: اقتصاد سیاسی توسعه در ایران و دولت‌های توسعه‌گرا. آگاه.
- رایت، اریک الین. (۱۴۰۰). گذرراه‌های بدیل سوسیالیستی (کمال اطهاری، مترجم). گام‌نو.
- کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۷۳). اقتصاد سیاسی ایران (کامبیز عزیزی، محمدرضا نفیسی، مترجمان). نشر مرکز.
- لفتویچ، آدریان. (۱۴۰۰). دولت‌های توسعه‌گرا (پیرامون اهمیت سیاست در توسعه) (جواد افشارکهن، مترجم). نشر پبله.
- نوذری، حمزه. (۱۳۹۴). گفتمانی دیگر از توسعه در ایران. دانشگاه خوارزمی..
- نوذری، حمزه. (۱۴۰۰). جامعه‌شناسی و فهم جامعه ایران؛ دیدگاه آرایش مناسب بین جامعه مدنی، دولت و اقتصاد. مروارید.
- Atehari, K. (2021). The rise and consolidation of the neo-feudal formation in Iran. *Goftogu Quarterly*, (91). [In Persian].
- Atehari, K. (2023, December 30). *The table of the relationship of institutions in different systems* [Telegram post]. Alborz Telegram Channel. [In Persian].
- Delforooz, M. T. (2018). *State and economic development: The political economy of development in Iran and developmental states*. Agah. [In Persian].
- Jal, M. (2024). Populism, post-Marxism and Iran: An essay towards a decolonization of knowledge. *Critique*, 52(1), 1-39. <https://doi.org/10.1080/03017605.2024.2343584>
- Katouzian, M. A. (1994). *The political economy of Iran* (K. Azizi & M. R. Nafisi, Trans.). Markaz. [In Persian].
- Leftwich, A. (2021). *Developmental states: On the importance of politics in development* (J. Afsharkohan, Trans.). Pileh. [In Persian].

- Mouzelis, N. (1988). Marxism or post-Marxism? *New Left Review*, 167, 107-123.
<https://newleftreview.org/issues/i167/articles/nicos-mouzelis-marxism-or-post-marxism>
- Nozari, H. (2015). *Another development discourse in Iran*. Kharazmi University. [In Persian].
- Nozari, H. (2021). *Sociology and understanding Iranian society: The perspective of proper configuration between civil society, state, and economy*. Morvarid. [In Persian].
- Wright, E. O. (2021). *Alternative socialist pathways* (K. Atehari, Trans.). Gām-e Now. [In Persian].

مجله پژوهش‌های اجتماعی